

НІКІТІНА І.В.
кандидат психологічних наук,
доцент,
Національний університет харчових технологій
м. Київ, Україна

Гендерна культура викладача та безпека особистості студента у процесі гендерного самовизначення

У статті проаналізовано гендерні особливості професійної мотивації студентів. Встановлено взаємозв'язок процесів мотивації та розвитку гендерної самоідентичності особистості студента. Розроблено психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку професійної мотивації студентів з позиції гендерної педагогіки.

Ключові слова: *розвиток особистості студента, професійна мотивація, гендерна самоідентичність, гендерна мотивація особистості, психологія та педагогіка вищої школи*

В статье проанализированы гендерные особенности профессиональной мотивации студентов. Установлена взаимосвязь процессов мотивации и развития гендерной самоидентичности личности студента. Разработаны психолого-педагогические рекомендации по развитию профессиональной мотивации с позиции гендерной педагогики.

Ключевые слова: *развитие личности студента, профессиональная мотивация, гендерная самоидентичность, гендерная мотивация личности, психология и педагогика высшей школы*

The article analyzes gender peculiarities of professional motivation students, psychological factors of its formation in the process of professional training of the future specialist. It is determined the connection between the professional motivation of student and his gender self-identification. The main mechanisms of the individual development are put in the personality oriented education. The subject activity of student plays leading role in the process of the professional becoming and personality growth. The professional self-realization of the future specialist is predefined his readiness to the professional motivation on the base of subjects activity growth. Today's reforms of Ukrainian Higher education need for radical change of traditional system of young people's training for the optimum self-development and self-realization of their individual potential on the base of personality motivational growth. The result of this investigation is training program "Gender peculiarities formation of the professional motivation". In our research the psychological and pedagogical recommendations are worked out on the gender pedagogics base.

Key words: *personality development of student, professional motivation, gender self-identification, gender motivation of personality, psychology and pedagogics of Higher School*

Сьогодні інформація і знання стають основним ресурсом і рушієм соціальних змін, розвитку інноваційної економіки. Прогресивні можливості держави перш за все реалізуються в ціннісних орієнтаціях, індивідуальних здібностях, мотивах професійної діяльності і безпеці особистості майбутнього фахівця. Запровадження європейських стандартів вищої освіти висуває нові психологічні та педагогічні умови реалізації мети освітнього процесу: випереджальний і безпечний розвиток особистості фахівця з високим рівнем творчого потенціалу, професійної мотивації, особистісної свідомості (у тому числі й гендерної) і соціальної відповідальності.

Якісна підготовка фахівця для вітчизняного та європейського ринків праці зобов'язує педагогів більш повно вивчати й розвивати особистість студента у комплексі усіх індивідуальних особливостей, включаючи гендерні.

Мета. Проаналізувати психологічні складові гендерної культури викладача. Визначити її роль в безпечному розвитку особистості студента в процесі її гендерного самовизначення. Виділити актуальні способи та засоби психолого-педагогічного впливу на розвиток гендерної самосвідомості й само ідентичності особистості студента.

Основні результати. Процеси трансформації, що відбуваються у сучасному українському суспільстві, зумовлюють необхідність гендерної рольової демократизації,

тому що сфери діяльності все менше відповідають стандартному розподілу на суто чоловічі та жіночі. Однією з ознак демократичного суспільства є можливість для кожного суб'єкта осмисленого вибору між різними гендерними ролями та відсутність негативного оцінювання нетрадиційних засобів самореалізації. Зміна традиційних уявлень і стереотипів має включати переосмислення традиційних гендерних ролей чоловіка та жінки, усвідомлення того, що не існує суто чоловічої та жіночої особистості. Тому в період навчання у ВНЗ необхідно створити умови для безпеки особистості студента у процесі самовизначення (особистісного, професійного, життєвого, гендерного тощо). Педагог повинен психологічно компетентним й мати гендерну культуру, щоб позитивно вплинути на розвиток гендерної самоїдентичності та егалітарної свідомості студента, вільного від гендерних стереотипів і відповідального за індивідуальну траєкторію успіху та самореалізації. Порушення принципу гендерної соціальної справедливості у будь-яких сферах суспільного життя негативно впливає на індивідуальне, сімейне, професійне і соціальне самопочуття, на якість і задоволеність життям взагалі.

Відсутність терпимості, толерантності до існування різноманітних гендерних моделей (у виборі фаху, розподілі прав та обов'язків у родині, у професійній діяльності, у зовнішньому іміджі та уподобаннях тощо) виступає показником проблематичного розвитку як конкретної особистості, так і суспільства в цілому. Освіта є важливим соціальним інститутом соціалізації. **Гендерна культура педагога** сприяє корекції процесу соціалізації молодої людини певної статі відповідно викликам ринку праці та інноваційної економіки, побудованої на знаннях.

Організація освітнього закладу, гендерні відносини на роботі, гендерна стратифікація викладацької діяльності, а також стиль викладання, **гендерна культура педагогів** – це важливі виміри розвитку гендерної ідентичності студента. Гендерна культура педагога містить сукупність цінностей, нормативів, потреб, свідомих і несвідомих установок, а також моделі його поведінки як носія певної статі. Гендерна культура є результатом психосексуального розвитку особистості та є проявом її загальної психологічної культури. Серед інститутів соціалізації на формування гендерної культури найбільш впливають: родина, референтне оточення і заклади освіти. Гендерна культура особистості має внутрішній та зовнішній аспекти. Вона відображається у ставленні особистості до себе (у системі внутрішніх суб'єктних взаємодій) та до інших (у системі зовнішніх суб'єктних взаємодій)..

Система внутрішніх суб'єктних взаємодій формується у результаті гендерної самоїдентичності особистості як безумовного прийняття власної статі, особистісної неповторності, внутрішніх установок щодо статево-рольової поведінки, усвідомлення

власної сексуальності. Ззовні вона проявляється у адекватній культурно-обумовленій формі сексуально - рольової поведінки людини певної статі.

Система зовнішніх суб'єкт - суб'єктних взаємодій визначається здатністю суб'єкта безумовно прийняти неповторність іншого із його статевими і гендерними особливостями. У різних соціальних групах це виявляється у сексуальній репрезентації та гендерно- рольовій поведінці суб'єкта відповідно гендерної ідентичності у соціумі. **Взаємодія вказаних гендерних систем з домінуванням системи внутрішніх суб'єктних взаємодій формує гендерну культуру і гендерну поведінку особистості.** Відсутність терпимості, толерантності до існування різноманітних гендерних моделей (у виборі фаху, розподілі прав та обов'язків у родині, у професійній діяльності, у зовнішньому іміджі та уподобаннях тощо) виступає показником проблематичного розвитку як конкретної особистості, так і суспільства в цілому. Тоді людина стає перед вибором: пасивне, конформне прийняття гендерних стандартів і ролей, які транслюються й позитивно оцінюються соціумом, але є нав'язаними і неприйнятними для неї, або нон конформний, самостійно усвідомлений вибір бажаної моделі гендерної поведінки у результаті гендерної само ідентичності.

У кінці ХХ- на початку ХХІ ст. маскулінні («чоловічі») та фемінні («жіночі») риси не вважаються фахівцями антагоністичними, взаємовиключними. Виховувати хлопчика чи дівчинку, а далі молоду людину з абсолютним домінуванням відповідно маскулінних або фемінних моделей поведінки означає сформувати у неї неготовність до існування та діяльності в умовах реального життя, нетолерантність до інших варіантів гендерного самовиразу особистості, провокувати внутрішні та зовнішні конфлікти у процесі розвитку й самореалізації власної особистості.

Формування гендерного стилю діяльності спілкування і поведінки, розвиток гендерної самосвідомості є результатом процесу самовизначення особистості студента (особистісного, суб'єктного, професійного, гендерного та інших). Для набуття гендерної ідентичності студентський вік є найбільш сенситивним. Формування гендерної само ідентичності молоді, організацію ефективної просвітницької діяльності потрібно здійснювати з використанням індивідуально диференційованого підходу, який враховував би як психологічні особливості особистості так і соціальної групи, референтної для цієї особистості. Самоідентичність особистості за визначенням відомого психолога Е. Еріксона базується на відчутті тотожності собі і неперервності свого існування в часі й просторі, а також на усвідомленні факту, що цю тотожність і неперервність визнає оточення. Вона пов'язана з усвідомленням власної автономності й неповторності у різних якостях і різних сферах, що відповідають соціальним ролям молоді людини у суспільстві. Гендерна самоідентичність є важливою складовою ідентичності особистості у цілому і має соціальну та особистісну природу. Особистісна складова – це уявлення людини про те, ким вона є (чоловіком або жінкою) та безумовне прийняття свого образу “Я”. Соціальна складова пов'язана з переживанням своєї відповідності сукупності соціальних очікувань щодо виконання гендерних ролей, норм і стандартів.

Гендерна ідентичність - це переживання людини своєї відповідності гендерним ролям. Людина може мати певну чітко визначену статеву ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність гендерним ролям і стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночій чи чоловічій поведінки. Це складний і неоднозначний процес. Сьогодні ми все частіше спостерігаємо за появою «сильних» (маскулінних) жінок і слабких (фемінінних) чоловіків. Багато ділових людей, успішних студентів і підприємців мають андрогінний тип особистості.

Соціальні норми і стереотипи, що закріпились у суспільстві, підсвідомо впливають на розвиток гендерних відмінностей як у професійній діяльності так у системі освіти так і у культурному житті суспільства у цілому. Гендерні стандарти засвоюються дітьми дуже рано і можуть бути досить стійкими. Вони діють під тиском соціальних норм, на основі психологічного механізму соціального схвалення, особливо у процесі адаптації. У певному інформаційному середовищі формується переконання, що гендерна роль є доречною і природною. Таким чином інтегрується відповідне усвідомлення на основі сформованих уявлень і понять, вербального вираження (слово, опис, ставлення) та модель поведінки. Така інтегрованість думки, слова та дії виявляється у щоденному спілкуванні на емоційному фоні задоволення чи роздратування. Не випадково Міністерство освіти і науки прийняло рішення перевірити навчальні посібники та підручники на предмет забезпечення гендерної рівності у матеріалах, які вони містять. У процесі диференційованої соціалізації засвоюються гендерні моделі поведінки, а також інтереси та психологічні якості. Цьому сприяють такі механізми як підсилення й копіювання. Засвоєний у ранньому дитинстві сценарій життя із сталими гендерними ролями, стереотипами у подальшому впливає на гендерні особливості професійного вибору, діяльності, наприклад у процесі прийняття управлінських рішень. Цікаво, що при проведенні автором ділової гри

«Працевлаштування» у межах курсу «Психологія управління та конфліктологія» студентки, що грали роль працедавця, відмовляли емоційно нестійким чоловікам, а студенти/чоловіки у ролі працедавців відмовляли наполегливим і цілеспрямованим і незалежним жінкам під дією гендерних уявлень і стереотипів. Вища школа повинна стати джерелом трансформації гендерних ролей молоді, пом'якшуючи і розширюючи їхні границі та руйнуючи стереотипи, з метою інтенсифікації гендерної самореалізації, що спонукає до розвитку адаптивно-розвивальних якостей фахівця на вітчизняному та європейському ринках праці. Така стратегія дозволить створити безпечні умови для розвитку особистості студента та реалізації її гендерних особливостей як під час навчання так і майбутній фаховій діяльності.

Сучасний педагог повинен **забезпечити психологічну безпеку і свободу особистості студента**, у тому числі їхній гендерний вимір. Тільки за такої умови особистість буде здатна до соціальної і професійної творчості. За дослідженнями Карла Р. Роджерса психологічна безпека особистості досягається за рахунок таких, пов'язаних з розвитком процесів. **1. Визнання безумовної цінності індивіда.** Педагог, який вірить у потенційні можливості індивіда самого по собі, незалежно від його актуального стану та поведінки в усіх її проявах сприяє творчому ставленню до себе та своєї діяльності. Молода людина відчуває, що може бути собою без фальші та удаваності, тому що її вважають гідною людиною незалежно від того як вона себе поводить. Тому їй не потрібно бути ригідною й вона може проявляти себе нестандартно, по-новому й рухатись до творчості. **2. Створення обстановки відсутності зовнішнього оцінювання.** Коли ми припиняємо дивитись на людину з точки зору власної системи цінностей, то спонукаємо її відчувати себе вільною від зовнішніх мірок та обмежень. Останнє сприймається як загроза, призводить до захисних реакцій тому, що означає, що якась частина досвіду прихована для усвідомлення. Те, що згідно зовнішніх стандартів є хорошим, то людина не може визнати, що їй це не подобається. Якщо те, що вона робить ззовні оцінюється як погане, то людина може боятись усвідомлювати, що вона це зробила, вона буде заперечувати частину себе. Якщо ж зовнішнє оцінювання відсутнє, то особистість може бути відкритою своєму досвіду, може вільно виявляти власні симпатії та антипатії, природу явищ і свою реакцію на них. Особистість розуміє, що джерело оцінювання – в середині її самої, тому вона йде до творчості. Отже педагогу потрібно реагувати на те, що робить студент, однак при цьому оцінювати тільки дію або вчинок (незалежно від того схвалення це чи засудження), не торкаючись особистості, її гендерних особливостей та досвіду життєдіяльності загалом.

3. Розуміння на основі співпереживання. Якщо педагог просто заявляє про безумовне прийняття особистості студента, не знаючи його, то студент відчуває, що думка викладача у процесі пізнання може помінятися. З іншого боку, якщо викладач входить у внутрішній світ особистості студента, розуміє його, дивиться на нього його ж очима й при цьому приймає його безумовно, тоді це насправді безпека. За таких умов студент може вільно виявляти своє неповторне «Я» із гендерними особливостями у різних аспектах творчості (відносно себе, інших чи об'єктивної діяльності тощо). Це ключовий фактор психологічної безпеки. **4. Психологічна свобода.** Максимальна свобода для самовираження власних думок, почуттів і станів сприяє відкритості, а також неймовірним й несподіваним поєднанням образів, понять і значень, що є частиною творчості. Тут мова йде про символічне самовираження, яке не потрібно обмежувати. Однак, реальна свобода повинна

бути відповідальною за наслідки своєї діяльності та поведінки. Саме така відповідальна свобода - свобода бути собою є надійним внутрішнім джерелом оцінок і спонукає до розвитку й творчої самореалізації усіх індивідуальних якостей, у тому числі гендерних особливостей.

У студентському віці для більшості молодих людей інтенсифікуються процеси гендерної само ідентичності і самореалізації. Їх соціальна складова пов'язана з переживанням особистості свої відповідності сукупності соціальних очікувань щодо виконання гендерних ролей, норм і стандартів. Психологічна складова цих процесів містить уявлення й знання людини про те, ким вона є (чоловіком чи жінкою), безумовне прийняття свого «Я» та вільне та водночас відповідальне самовираження та самореалізація. Взаємодія обох складових з перевагою психологічної мотивує особистість до реалізації свого потенціалу, усіх своїх особливостей як представника певної статі. Фактично всі соціальні групи та відносини, в яких перебуває молода людина, дають особистісний досвід, що впливає на її гендерне самовизначення і гендерну самореалізацію.

Фахівці констатують, що у професійній сфері вимагаються і формуються подібні соціальні і психологічні особливості особистості, незалежно від статі. Процес гендерної ідентичності й самоідентичності передбачає реконструкцію сталих стереотипів через створення відповідної системи гендерних знань. Еволюція системи гендерної освіти визначається потребами ринкової економіки, духовними потребами суспільства, завданнями реформування освітньої й наукової систем країни. За кордоном, у таких країнах як США, Канада, Великобританія, Франція, Швеція, Німеччина у вищих навчальних закладах введено спецкурси (з 70-х років XX ст.) з гендерної проблематики. Упровадження гендерної складової в навчальний процес української вищої школи, на думку автора, викладання навчальних програм і гендерних курсів трансформують свідомість студентів до нового якісного рівня. Це дозволить корегувати минулий досвід рольової поведінки і, по можливості, нейтралізувати гендерну стратифікацію. Спираючись на досвід європейських країн, потрібно шукати нові форми й технології навчання для реалізації нових завдань вищої школи. Модифіковані лекції актуального змісту з використанням різноманітних інноваційних форм і методів викладання, розширюють можливості впливу навчального матеріалу на свідомість студентів щодо зміни гендерних стереотипів. Слід підкреслити, що педагоги повинні слідкувати за вербальними формами висловлень, що б вони забезпечували сприйняття змісту з позиції гендерної рівності: вживати слова, дієслова чоловічого й жіночого роду однакової кількості. На думку психологів, соціально-психологічні тренінги (комунікативний, мотиваційний, зростання особистості фахівця тощо), сценарні й рольові ігри, психодрама, психосинтез, евристичні

діалоги, вправи щодо розширення свідомості із арсеналу сучасних практик само актуалізації обумовлюють сприйняття навчального матеріалу на більш глибоких рівнях психіки, що відповідають за формування ідентичності й само ідентичності, гендерної зокрема. Особливо такі форми та засоби впливу ефективні під час повноліття(18-25р.), коли підключається нова детермінанта саморозвитку: ставлення до себе як до людини з усіма її індивідуальними особливостями (гендерними зокрема), яка взаємодіє з іншими людьми як рівноправний партнер у спілкуванні та діяльності. Спираючись на це новоутворення віку, автором було розроблено й впроваджено у навчальний процес психолого-педагогічний практикум з гендерного самовизначення студентів з метою розвитку їхньої гендерної само ідентичності. У рамках цього практикуму пропонується завдання “Стратегія життя”, яке містить 4 блоки самодосліджень. Перший, пов’язаний із складанням студентами психологічного портрету «Я» , який містить й гендерні особливості; другий блок стосується ціннісно-сміслового аспекту процесу самовизначення, студент досліджує життєво важливі цілі, смисл свого життя; далі (третім кроком) студент “будує мости”, тобто встановлює зв’язок між особистісними ресурсами та можливим успішним майбутнім. На четвертому кроці пропонується виділити «ближню перспективу» (7 реальних цілей) та розробити по три способи їх реалізації у житті, враховуючи власну гендерну індивідуальність і особистісну історію. Така робота корегує самооцінку власних можливостей, стимулює позитивне самоставлення, сприймання себе суб’єктом власного життя, формує оптимістичний погляд на майбутнє, стимулює гендерну суб’єктну активність особистості студента та його гендерне самовизначення.

Активна роль у цій роботі відводиться студенту. Допомога психолога тільки стимулює власну активність студента, щоб він не переживав цю модель, як нав’язану ззовні, відчував себе її автором і виконавцем. Допомога психолога має бути необхідною, але не достатньою. Завдання психолого-педагогічного практикуму гендерного самовизначення студента “Стратегія життя”, “Моє майбутнє”, “Мій життєвий шлях”, введеного нами у програми курсів: «Психологія», «Психологічні основи в рекламі», «Психологія управління та конфліктологія», «Навички командної співпраці» та ін., оптимально допомагають розв’язати окреслені проблеми гендерного самовизначення. Завдання з самофутурування доповнюються вправами на позитивне само ставлення. Синтез позитивних переживань, почуттів щодо себе(чоловіка чи жінки), своїх можливостей з образом емоційно привабливого майбутнього є джерелом активізації внутрішньої енергії розвитку особистості. Це підтверджують дані досліджень перебігу процесу гендерного самовизначення в експериментальних групах. Такі вправи можуть бути реалізовані в

різних формах: занять-тренінгів, «репетицій майбутнього» у формі рольової гри, психодрами майбутнього, психодіагностики, психологічних ділових ігор, дискусій тощо.

Крім означених вище студентам пропонуються вправи за методикою «Хто Я?» на усвідомлення себе в структурі соціальних гендерних відносин, яка носить діагностично-корегувальний характер, психодрама майбутнього, де індивід з позиції «Я» у майбутньому конструює драму у своєму уявленні, в якій фігурують значущі інші люди (чоловіки, жінки) з його минулого, сьогодення, майбутнього життя. Такий психолого-педагогічний вплив сприяє розвитку гендерної самоідентичності і гендерної культури як викладача так і студента.

Науково-дослідна робота студентів також може нести гендерну освіту і гендерну культуру викладачам і студентам. Сучасні студенти з особливою зацікавленістю ставляться до отримання знань і дослідження сучасних гендерних проблем, які впливатимуть на формування їхніх життєвих стратегій, на розвиток власного «Я» та матимуть практичну цінність у подальшому житті. Міністерство освіти і науки України щорічно проводить всеукраїнські конкурси з гендерної проблематики. Досвід свідчить про високий інтерес студентської молоді до цього заходу. Найбільша кількість робіт присвячено гендерним проблемам у соціальній сфері, гендерним стереотипам українського суспільства, інтеграції жінки у військову сферу, гендерним аспектам формування корпоративної культури організації, жіночому менеджменту, працевлаштуванню молодих фахівців тощо. Слід зазначити, що з перспективою євроінтеграції та останніми подіями, пов'язаними із безпекою України інтерес молоді до гендерної рівності як складової соціальної справедливості з року в рік зростає.

Висновок.

Розвиток гендерної самоідентичності – це історія вирішення тих суперечностей, які пронизують розвиток суспільства, що прямо впливає на індивідуальні гендерні особливості професійної реалізації майбутнього фахівця. Вища школа повинна стати джерелом інтенсифікації гендерної самоідентичності та самореалізації, що спонукає до розвитку адаптивно-розвивальних якостей фахівця, потенціалу конкурентності кожного незалежно від гендерних стереотипів суспільства. Визначальна роль у досягненні цього належить розвитку гендерній культурі викладача та студента у процесі суб'єкт - суб'єктної взаємодії як рівно правних ділових партнерів. Розвиток і формування гендерної самоідентичності особистості відбувається через відповідну організацію і зміст діяльності студента. Психолого-педагогічне керівництво процесом розвитку гендерної самоідентичності студентів у формі практикуму гендерного самовизначення робить цей процес ефективним, активним, доцільним, творчим та внутрішньо спричиненим.

Організація самого освітнього закладу, гендерні відносини на роботі, гендерна стратифікація викладацької діяльності, а також стиль викладання, гендерна культура педагогів – це важливі виміри розвитку гендерної ідентичності особистості студента, що значно впливає на її професійну мотивацію. Гендерна ідентичність особистості майбутнього фахівця визначає не стільки результат, скільки психологічні й педагогічні засоби і способи її формування і розвитку. Гендерна культура педагога повинна містити цінність безпеки й незалежності особистості, що зростає і має право бути собою у різних формах соціального життя і самореалізації, у тому числі і гендерній, а також її свободи вибору « Ким бути?», «Яким(якою) бути?», «Якого успіху досягти?» тощо. На думку автора доцільно запровадити спецкурси з гендерної проблематики для студентів, а також, з гендерної педагогіки для викладачів українських вищих навчальних закладів. Це допоможе подолати розрив між академічним і реальним вирішенням проблеми гендерних відмінностей і гендерної рівності. Гендерна культура є показником компетентності не тільки для педагогів, а й для майбутніх фахівців. Вона включає гендерну просвіту, пропаганду і самоосвіту, а також особистісні, специфічні (для чоловіка або жінки) способи та засоби пізнання дійсності, завдяки яким реалізується мотивація успіху. Гендерна культура усіх учасників освітнього процесу дозволить реалізувати в процесі професійної підготовки індивідуальний підхід з урахуванням специфіки впливу на розвиток особистості студента-хлопця чи дівчини різних факторів навчально-виховного процесу. Це такі: зміст курсів дисциплін, методи навчання та мотивації, організація праці та відпочинку, модель педагогічного спілкування тощо. Обов'язковими є: орієнтація педагогів на нейтралізацію та пом'якшення розбіжностей між статями, виховання в дусі вільного вибору гендерної ідентичності, відсутність гендерних стандартів відносно особливого призначення чоловіка і жінки; заохочення до видів діяльності, що відповідають індивідуальним інтересам особистості; обґрунтування неможливості роздільного навчання; спрямування на пом'якшення границь культурно - сформованих гендерних стереотипів. Це відповідає міжнародним зобов'язанням України в аспекті реалізації гендерної політики.

Список рекомендованої літератури:

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания/ Б.Г. Ананьев. – 2-е изд. – СПб.: Изд. Дом «Питер», 2001. – 263 с.
2. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М., 1990.
3. Гендерний розвиток у суспільстві / За ред. К.М. Левківського. - К.:Фоліант; 2004. -127 с.

4. Занюк С.С. Психология мотивации / С.С. Занюк. – К.: Эльга-Н; Ника-Центр, 2001. – 352с.
- 5.Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины/ Е.П. Ильин. -СПб., Питер, 2002 – 544с.
6. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы/ Е.П. Ильин. – СПб.: Питер. – 2000. – 544с.
7. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – М.: Евразия, 1998. – 235 с.
8. Нікітіна І.В. Суб'єктне самовизначення молодого людини у період повноліття/ І.В.Нікітіна. – К., КНТ, 2008. – 192с.
9. Development of Specialist's Personality. Розвиток особистості фахівця. Развитие личности специалиста: Навч.посіб. / С.В. Иванов, В.М. Криворотко, І.В. Нікітіна та ін.. – К.: НУХТ, 2014. – 339 с. 10.А.А.Реан. Психология изучения личности.- СПб.,1999

Transliteration:

1. Ananiev B.G. O problemak sovremennogo chelovekoznania/ B.G.Ananiev. – 2-e izd. – SPb.: Izd. Dom “Piter”, 2001. – 263 s.
- 2.Vilunas V.K. Psihologicheskie mekhanizmi motivacii cheloveka/ V.K. Vilunas. – M., 1990.
3. Gendenrniy rozvitok u suspilstvi / Za red. K.M.Levkivskogo.-K.:Foliant, 2004. –127s.
4. Zaniuk S.S. Psihologia motivacii/ S.S.Zaniuk. – K.: Elga-N; Nika-Tsentr, 2001. – 352 s.
5. Illin E.P. Motivacia i motivy/ E. P. Illin, SPb.: Piter. – 2000. – 544s.
6. Illin E.P.Diferencialnaia psihofiziologiia muzhchini i jenshtini. / E. P. Illin, SPb.: Piter. – 2002. – 544s.
7. Masloy A. Motivacia i lichnost/ A. Masloy. – M.: Evrasia, 1998. – 235 s.
- 8.NikitinaI.V.Sub'ectne samovyznachennya molodoi lydunu u period povnolittia/ I.V. Nikitina. – K., KNT, 2008. –192 s.
9. Development of Spesialist's Personality. Rozvutokos obustosty fahivtsa. Razvitie lichnosti speciolista: Navch. posib. / S.V. Ivanov, V.M. Krivorotko, I.V. Nikitina ta in.. – K.: NUHT, 2014. – 339 s.

